

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университетінің экономикалық факультетінің 60 жылдығына арналған «**Жаңа болмыс жағдайында экономика және қоғам**» Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары, 25 мамыр 2023 жыл, I бөлім= **Материалы** Международной научно-практической конференции «**Экономика и общество в условиях новой реальности**», посвящённой 60-летию экономического факультета Казахского агротехнического исследовательского университета имени С. Сейфуллина, 25 мая 2023 год, I часть = **Materials** of the International scientific and practical conference «**Economy and Society in a new reality**» dedicated to the 60th anniversary of the Faculty of Economics of the S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, May 25, 2023, I part. – 2023. – Ч.1. – Б.289-294.

ҰЙЫМНЫҢ КАПИТАЛ РЕНТАБЕЛЬДІЛІГІН ЕСЕПКЕ АЛУ МЕН ТАЛДАУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

ӘОЖ 338.31

*Серік А.С., магистрант
Қазақ технология және бизнес университеті
Астана қ.*

Нарықтық экономиканың дамуы және ұйымдардың толық экономикалық тәуелсіздік жағдайында әл-ауқаттың өсуіне деген ұмтылысы қызметтің қаржыландыру көздерін, соның ішінде олардың капитал сияқты маңызды құрамдас бөлігін басқаруға көбірек көңіл бөлуге ықпал етеді.

Бұл құрамдас бөліктің маңыздылығының артуы капиталды есепке алу тәсілдеріндегі елеулі өзгерістер және соңғы жылдардағы ұйымдардың қаржы-шаруашылық қызметін талдаудағы осы көрсеткіштің рөлін күшейту сияқты фактілермен тікелей дәлелденеді. Капитал - ұйымның меншік иесі болып табылмайтын тұлғалардың талаптарынан еркін активтерді қалыптастыруға мүмкіндік береді және осыған байланысты кез келген ұйымның қаржылық тұрақтылығы мен тұрақты табысты жұмыс істеуінің негізі болып табылады.

Бұл мақаланың өзектілігі мынада: әр ұйым үшін меншікті капитал – бұл өте маңызды бөлік, онсыз ұйымның жұмысы да, келешектегі өмір сүруі де мүмкін емес. Меншікті капиталды басқару оның жинақталған бөлігін пайдалану тиімділігін қамтамасыз етуімен ғана емес, сонымен бірге ұйымның болашақ дамуын қамтамасыз ететін өзінің қаржылық ресурстарын қалыптастырумен де байланысты.

Меншікті капитал - бұл ұйымның визиттік картасы. Меншікті капиталдың көлемі бойынша ұйымды, оның қызметінің ауқымын бағалау мүмкіндік туады. Әрбір ұйым, кәсіпкер өз қызметін ұйымдастырған кезде максималды табыс алу мақсатын көздейді. Ал осы мақсатқа жету үшін өндіріс құралдары қажет, оларды тиімді пайдалану ұйым қызметінің түпкілікті нәтижесін анықтайды.

Капитал туралы ақпарат сыртқы контрагенттердің қарастырылып отырған ұйыммен жұмыс жасауға немесе жалғастыру туралы шешім қабылдауында шешуші мәнге ие болуы мүмкін. Осылайша, капиталды басқару қажеттілігі тек ішкі алғышарттармен ғана емес, сонымен қатар ұйымның сыртқы экономикалық ортаға тәуелділігімен, оның қызметін бағалайтын және онымен экономикалық қатынастар жүйесін құрумен байланысты.

Ұйымның қаржылық тұрақтылығы мен іскерлік белсенділігі үшін меншікті капиталдың маңыздылығы соншалық, ол №1 «Қаржылық есептілікті ұсыну» ХҚЕС-те заңнамалық бекітуді иемденді.

Ұйым меншікті капиталды талдауды талап етеді, өйткені бұл оның негізгі компоненттерін анықтауға және олардың өзгеруінің ұйымның қаржылық тұрақтылығына әсерін анықтауға мүмкіндік береді. Меншікті капиталды есепке алу бухгалтерлік есеп жүйесіндегі маңызды буын болып табылады. Өйткені, дәл осы тұрғыда, ұйымды қаржыландыру көздерінің негізгі сипаттамалары қалыптасады.

Мақаланың мақсаты - меншікті капиталды пайдаланудың рентабельділігін бухгалтерлік есептің теориялық аспектілерімен негіздеу.

Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттерді шешу қажет:

- капитал рентабельділігінің анықтамасын нақтылау және экономикалық мазмұнын негіздеу;

- меншікті капитал ұғымын, рөлін, құрылымын зерттеу;

- меншікті капиталды талдау әдістемесін қарастыру.

Экономикалық теорияның классикалық тәсілдеріне сүйене отырып, қазіргі ғалымдар капиталдың терең құрылымын зерттеуге тырысады, оның ішінде бұған бухгалтерлік есеп саласындағы зерттеушілер ерекше мән береді. Осылайша, оқулықтардың көптеген авторларының пікірінше, «ұйымның меншікті капиталы - бұл міндеттемелерді шегергеннен кейінгі активтер».

Бухгалтерлік есепке алу шеңберінде капитал бизнесте, кәсіпкерлік қызметте пайдаланылатын ресурстардың жиынтығы ретінде айқындалады. Көбінесе авторлар жарғылық, қосымша төленген, резервтік, бөлінбеген табыс және т.б. сияқты капиталдың түрлерін ажыратады. Бұл көзқарасты М.Ы. Жүкібай мен Ж.С. Толпақов сияқты қазақстандық авторлар да ұстанады.

Ал, М. Айдарханов болса, өзінің «Экономикалық теория негіздері» атты оқулығында «капитал — экономикалық ресурс, экономикалық тауарлар өндіру және табыс алу үшін пайдаланылатын қаражат» деп атап көрсеткен болатын [1].

Сондай-ақ, ХІХ ғасырдың 2-жартысынан бастап бүгінгі күнге дейін кәсіпорынның капиталын экономикалық категория ретінде келесі ғалымдар зерттегенін атап өткен жөн: К. Маркс, А. Смит, Дж. Кейнс, Д. Кларк, Д.Милл, В. Петти, В. Парето, Д. Рикардо, И. Шумпетер. Олар капитал тақырыбын дамытуға үлкен үлес қосты, сонымен қатар меншікті капиталды талдауға және аналитикалық процедуралар нәтижесінде алынған мәліметтерді пайдалану тиімділігіне тікелей байланысты мәселелерді атап өтті.

Профессор Л. Т. Гиляровская атап өткендей, капиталды талдау - бұл қаржылық есептілік пен бухгалтерлік есептен алынған ақпаратты жинау, жіктеу және пайдаланудың күрделі және үздіксіз процесі, кәсіпорынның қаржылық жағдайын анықтау, қаржылық-экономикалық қызметтің кеңею қарқынын диагностикалау, капиталды қалыптастырудың қол жетімді көздерін анықтау және оларды ұтымды пайдалану, сондай-ақ болашақта кәсіпорынның капитал нарығында дамуын болжау [2].

Әдебиетте баяндалған тәсілдер мен көзқарастарды қорытындылай және талдай отырып, біз «капитал» ұғымын бухгалтерлік-экономикалық категория ретінде келесідей тұжырымдаймыз: «капитал - бұл меншік иелерінің экономикалық қызмет фактілерінің әсерінен өзгертін, ұйымның активтері мен міндеттемелерінің құны арасындағы айырмашылық түрінде көрінетін, сондай-ақ ұйым қызметінің тиімділігінің жалпылама көрсеткіші болып табылатын, мерзімдері шектеусіз ұйымның иелігінде болатын инвестицияларының мөлшері».

Капиталды анықтаудың үш тәсілі бар:

- Бухгалтерлік тәсіл - капиталды таза активтер ретінде, яғни акционерлік қоғамның міндеттемелерден бос мүлкі ретінде қарастырады. Капитал даму үшін қажетті жағдайлар жасайтын стратегиялық резерв болып табылады, шығындар туындаған жағдайда ол оларды жабуға кетеді, акционерлік қоғамның құнын құрайтын маңызды факторлардың бірі болып табылады.

- Батыстық тәсіл - капиталды ұзақ мерзімді міндеттемелер ретінде қарастырады, яғни меншікті капитал мен ұзақ мерзімді қарыз қаражаттары капиталға қосылады, өйткені батыстың бухгалтерлік есеп тәжірибесіндегі ұзақ мерзімді қарыз қаражаттары олардың мәні мен функциялары бойынша меншікті капиталға теңестіріледі.

- Практикалық тәсіл - капитал құрылымын ұйым өз қызметі барысында активтерді қаржыландыру үшін пайдаланатын меншікті және қарыз қаражаттарының барлық түрлерінің арақатынасы ретінде қарастырады.

Ұйымның меншікті капиталындағы өзгерістерді зерттеу ретроспективті талдау шеңберінде жүзеге асырылады. Ұйымның капиталындағы өзгерістер олардың пайдасына дивидендтер есептелетін және төленетін есепті кезеңде шығарылған акцияларды сатып алатын меншік иелерімен операциялар нәтижесінде, сондай-ақ бөлінбеген пайданы жинақтау, мүліктің әртүрлі түрлерін бағалау және жете бағалау есебінен жүзеге асырылады. Жалпы, бұл өзгерістер есепті кезеңдегі таза активтердің немесе меншікті капиталдың нақты мөлшерінің өзгеруінен көрінеді. Бухгалтерлік есеп деректері бойынша капиталдың құрамы мен құрылымына талдау жүргізіледі. Ұйымның меншікті капиталы туралы ақпарат бухгалтерлік баланста және капиталдың өзгеруі туралы есепте көрсетіледі.

Ақпаратты дұрыс қалыптастыру және оны талдау үшін меншікті капиталдың құрамдас бөліктерін төрт топқа бөлу керек:

- инвестицияланған капитал - меншік иелері ұйымға салған капитал;
- жинақталған капитал – ұйымның тапқан пайдасының бір бөлігі есебінен құрылған капитал;
- резервтік капитал - пайданы қалыптастыруға қатысатын кірістер мен шығыстардың бір бөлігі есебінен құрылған капитал;
- әлеуетті капитал - белгілі бір шарттар орындалған кезде болашақта алынуы күтілетін капитал.

Меншікті капиталды талдаудың басым қадамы оның тиімділігін бағалау болып табылады. Ұйымның меншікті капиталын пайдалану тиімділігін талдау бухгалтерлік есептің ішкі жүйелері мен есептілік туралы ақпараттын жинақтау, түрлендіру және пайдалану әдісі болып табылады және келесідей мақсаттарға ұмтылады:

- ұйымның ағымдағы және перспективалық қаржылық жағдайын, яғни меншікті және қарыз капиталын пайдалануды бағалау;
- ұйымның мүмкін және қолданылатын даму қарқынын оларды қаржыландыру көздерімен қамтамасыз ету тұрғысынан негіздеу;
- қолда бар қаражат көздерін анықтау, оларды жұмылдырудың әртүрлі тәсілдерін бағалау;
- ұйымның капитал нарығындағы жағдайын болжау.

Талдау негізгі көрсеткіштер арасындағы қатынастарды құрылымдауға және анықтауға мүмкіндік беретін модельдердің әртүрлі түрлері арқылы жүзеге асырылады. Меншікті капиталды талдау үшін ұйымдардың практикалық қызметінде ең қолайлы коэффициент әдісі болып табылады. Коэффициенттік талдауды пайдаланушылардың әртүрлі топтары қолдана алады: менеджерлер, талдаушылар, акционерлер, инвесторлар, несие берушілер. Бұл оның әмбебаптығы мен қарым-қатынасын анықтайды. Әдістің мәні тиісті көрсеткіштерді есептеу және оларды кез-келген негізгі мәнмен салыстыру болып табылады. Аналитикалық тәжірибеде коэффициенттерді олардың орташа салалық орташа корпоративті мәндерімен салыстыру әдісі қолданылады. Коэффициенттер мәндерінің орташа мәндерден ауытқуының болуы ұйымдардың қаржылық жағдайын неғұрлым егжей-тегжейлі талдаудың алғышарты болып табылады.

Талдаудың осы әдісін қолдану ұйымның қаржылық жағдайының жақсарғанын немесе нашарлағанын бағалауға және түсінуге мүмкіндік береді. Көрсеткіштердің ұсынылған шекарадан төмендеуі де, олардың жоғарылауы да, бір бағыттағы қозғалысы да ұйымның қаржылық жағдайының нашарлауы деп түсіну керек.

Қаржылық коэффициенттер салыстырмалы сипаттамалар бола отырып, абсолютті көрсеткіштердің ауқымына қарамастан, сондай-ақ уақытша бөлімде әртүрлі ұйымдардың нәтижелерін салыстыруға мүмкіндік береді. Олар талдауда маңызды рөл атқарады және келесідей іс-әрекеттерге мүмкіндік береді:

- нәтижелі көрсеткіштің шамасына әсер ететін факторларды бөліп көрсету;

- капиталды пайдаланудың қаржылық жағдайы мен тиімділігін бағалау кезінде факторлар мен талданатын көрсеткіштер арасындағы себеп-салдарлық байланыстарды белгілейтін факторлық талдау әдісін қолдану;

- нәтижелі көрсеткіштің жекелеген факторлардың өзгеруіне талдау жүргізу.

Экономикалық талдау жүйесінде меншікті капиталды талдауда қолданылатын көптеген әртүрлі коэффициенттер төрт топқа біріктіріледі: қозғалыс коэффициенттері, қауіпсіздік коэффициенттері, қаржылық құрылым коэффициенттері, пайдалану тиімділігі коэффициенттері.

«Бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік туралы» Қазақстан Республикасының Заңында капитал барлық міндеттемелер шегерілгеннен кейін қалатын дара кәсіпкердің немесе ұйымның активтеріндегі үлес ретінде айқындалған [3].

Осы анықтамадан, капитал - оның құрамдас бөліктері, мысалы, жарғылық, резервтік капитал, эмиссиялық кіріс, бөлінбеген пайда, ұйымның активтерін қалыптастыру үшін меншікті қаражат көзі болып табылады деген қорытынды жасауға болады.

Қорытындылай келе, меншікті капиталды қалыптастырусыз кез-келген кәсіпорынның қызметі мүмкін емес деп айтуға болады. Меншікті капитал - кәсіпорын қаржысының негізгі үлесі. Меншікті капиталды талдау бухгалтерлік есепті ішкі және сыртқы пайдаланушылар үшін қажет олып табылады. Талдау қорытындылары кәсіпорынның ағымдағы қаржылық тұрақтылығын бағалауға және оны ұзақ мерзімді кезеңге болжау мақсатында қолданылуына пайдаланылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Айдарханов М. Экономикалық теорияның негіздері: оқулық [Текст]: / М. Айдарханов. - 4-ші басылым., стереотип. - Астана: Фолиант, - 2017. – 432 б.

2. Гиляровская Л.Т. Меншікті капиталды және қарыз капиталын пайдалану тиімділігін бағалау көрсеткіштерінің жүйесі [Текст]: Ғылыми басылым. – М.: Емтихан, - 2014. – 156 б.

3. «Бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік туралы» Қазақстан Республикасының 2007.02.28 № 234-III ҚРЗ Заңы [Электрондық ресурс] <http://www.minfin.gov.kz>